

ТЪРНОВСКИТЕ СТАРИНИ В КОНТЕКСТА НА КАЛОЯНОВАТА УНИЯ

Зарко ЖДРАКОВ (София)

Българското царство е обновено в края на XII век от харизматичния Асенев род, управлявал тюркските каганати и хазарите през VI — X век. По всяка вероятност потомците на Небесния вълк предвождали и западно-алтайските кипчаки, наречени кумани от тюркското кун ман ‘хунски човек’, за което свидетелства тяхната хуно-българска идентификация — срв. обявяването на българите за третата част на куманите в апокриф от XII век. Асеневци устройват традиционната имперска идеология¹ и ликантропията към Римската, както навремето направили вълчите членове на родовия съюз Дуло — Курт бат/Кубрат и внука му кесара Тервел с неговите царствени приемници Симеон, Петър и Самуил. Така номадските шатри били заменени с внушителни постройки в духа на римската традиция. След Плиска и Преслав, това било реализирано отново в столицата на възобновеното Българско царство Търновград от цар Теодор Петър II, осветил църквите *Св. Димитър* с чудотворната икона на изоставилия ромеите Солунски мъченик за да поправи някога стореното срещу българите на кан Кубер, както и църквата *Св. Апостоли* на Трапезица, осветена с мощите на пустинника Гавриил Лесновски. Тази културна политика била продължена от неговите братя. Йоан I Асен, построил манастир за мощите на пустинника Иван Рилски и най-вече сключилият уния с Рим цар Калоян. Третият брат предприел мащабно строителство на хълма Царевец, за което свидетелстват домашните извори, въпреки прикритата униатска дейност. Построените от цар Калоян църкви са имали първостепенно място в сакралната топография на българската столица. Царят на българите възприел византийския ритуал, както и гръцкото име Кало Йоан „Хубавият Йоан“ на мястото на куманското апотропейно име Калиман (тюрк. калън ман „твърд човек“), което носи и първородният син на цар Йоан II Асен — срв. също унгарското име Калман.

¹ Гумилев, Л. Древние тюрки. Москва, 1993, 21–25.

Цар Калоян приел върховенството на римския папа, като изтъкнал патрицианския си произход, за да получи императорската корона на неговите предци — царете Симеон, Петър и Самуил. Основание за претенциите му давали византийските хроники, съхранили спомена за харизматичния вълчи създател на Велика стара България кан Курт бат/Кубрат, удостоен с римско гражданство и сенаторска титла патриций, предпоставка за царската титла на внука Тервел. Кореспонденцията с папата напомня за тази на княз Борис и се вписва в тюркската владетелска традиция, според която каганът задава въпроси на бога и получава отговори от шамана. Православната реакция към цар Калоян не закъсняла и св. Димитър в Житието наказал съгрешилия с унията българин, както някога прогонил езичника Кубер. При това Солунският мъченик убил цар Скилоян „кучето Йоан“ чрез ръката на кумана Манастиър, чието име напомня главния герой от киргиския епос Манас и хакасното Тер ‘Тангра’, засвидетелствано в името на Тервел и на куманския род Тертер. Тази интерполация в родовата традиция вероятно не е случайна, като се има предвид, че пейоративното прозвище *куче* се свързва с приношенията в прародителския култ към вълка и червената хрътка на киргизите — срв. също епитета *куче* на Атила в Песен на Нибелунгите. На звуково и семантично ниво *сапе* (лат. ‘куче’) се асоциира с родовата титла *сап* (тюрк. ‘кръв’). Цар Калоян е могъл да се запознае с тези значения във връзка с надписа върху златния медальон на кан Омуртаг от Царевец: *сапе су вѣгн Омуртаг*, „на кана войскови бег Омуртаг“. Далекоизточната мъдрост върху надгробната колона на Омуртаг в храма за кръговрата на живота и смъртта също е била понятна за домашната историография, тъй като неизбежното величие и крушение на властта в Българския препис на Манасиевата Ватиканска летопис доразвива византийската представа за отиващото си езичество, преодоляно с обновената история на Христовата империя — срв. прехода от Стария към Новия Рим и алюзията за Царевград Търнов.

Препогребването на предците в новата българска столица е знаково за политическата идеология на Асеневци, сред които цар Калоян реализира мащабна дейност². През 1204 година в църквата *Възнесение Господне* (Св. Спас) на хълма Царевец е помазан за примас на българската църква архиепископът на Загора Василий, с което се напомняло, че българската императорска корона е легитимна още от времето на кесар Тервел, получил в зестра римската провинция Хемимонт/Загора. Посвещаването станало в деня на преподобния Лазар (7.XI), който през XI

² Божилов, Н. Ст. Кожухаров, Българската литература и книжнина през XIII в. София, 1987, 180, 288; Петров, П., В. Гюзелев, Христоматия по история на България. Т. 2. София, 1978, 33.

век построил едноименна църква със стълп за подвижничество³ — срв. високата кула-звънарница на Търновската патриаршия. На следващия ден, Събор на св. Архистратег Михаил (8.XI), римският кардинал Лъв коронясал Калоян за рекс — старинната титла на готите федерати, която българският владетел подменил с императорската/царска. Изборът на деня е във връзка с пренесените от царя св. мощи (нетленната глава) на българския войн Михаил от Потука, честван две седмици по-късно (22.XI). Михаил Войн възпоменавал делото на св. княз Борис Михаил⁴, тъй като през IX век се сражавал в Италия срещу арабите (срв. сарацинските книги в писмата на Борис до папата) и убил змей — свещения дилъм на езичниците българи и кумани. В тази връзка монументалната кула-стълп на Патриаршията напомня със своята издължена форма на западните камбанарии.

За разлика от своите братя цар Калоян пренесъл мощите на мъченици войни и епископи, сред които Йоан от Поливот (12.II, 4.XII) и Иларион от Мъглен (21.X), както и на мъченицата Филотея от Моливот в малоазийската тема Панфилия (7.XII). С тях били осветени три църкви в подножието на Царевец край крепостната стена до река Янтра: *Св. Апостоли Петър и Павел, Св. 40 Севастийски мъченици* и между тях *Св. Богородица Темнишка*⁵ (срв. молебната композиция Дейзис). В сакралната топография на Константинопол храмът *Св. Богородица Живоносен източник* бил свързан с Великата църква в литийната процесия на празника Възнесение Господне и това определило връзката на търновския Богородичен храм с Патриаршията. Трите църкви в подножието на Царевец са построени по образа на Патриаршеския храм като кръстополни сгради с двойка източни колони и фасади, украсени с цветна глазирана керамика. В Търново са открити множество зелени, жълти и червени кръгли и четирилистни глазирани фунийки и правоъгълни плочки розети, каквито нямат църквите в Солун и Константинопол с изключение на един дворец във Влахерните от Късното средновековие (Текфур сарай). Външната декорация с преобладаване на зеления цвят (срв. също църквите в Несебър) е символична за кумано-българската арис-

³ Жития на светиите. София, 1991, 558.

⁴ Божилков, Н., Ст. Кожухаров, Цит. съч., 213.

⁵ По всяка вероятност църквата се намира под сегашната „Св. Успение Богородично“. Руини от нея са съществували до началото на XX век, за което свидетелства един акварел. За връзката на църквата със Св. Апостоли би свидетелствало и обстоятелството, че името на града на мъченицата Филотея се асоциира с града на епископа Йоан в тюркската традиция — срв. Поливот/Моливот.

токрация, за чиито светски тюрко-согдийски корени напомнят отличителните зелени камъни на индийската търговска каста — срв. изумрудите върху инсигниите на кан Кубрат и златния колан със змей от Царевец.

Първият храм в йерархията след патриаршеския е посветен на Първоапостолите на Римската църква Петър и Павел. Той отразява топографията на византийския императорски церемониал на интронизацията⁶. За него цар Калоян тържествено пренася мощите на своя покровител и борец срещу еретиците иконоборци — св. Йоан, епископ на град Поливот в Беломорска Тракия⁷. В Константинопол църквата *Св. Апостоли* е построена от Константин Велики за негова гробница и в нея са пренесени мощите на св. епископ Йоан Златоуст. В мавзолея са погребани и други византийски императори. Книгата на церемониите постановява тържествена процесия след коронацията в патриаршеската църква *Св. София* начело с василевса на бял кон, който по специален път отивал в гробничния храм *Св. Апостоли* за да измоли потвърждение на своята власт⁸. Подобна лития се провеждала през Светлата седмица и на празника на св. Константин Велики (21.V). Най-вероятно българският цар е изградил църквата на Първоапостолите също за своята коронация и вечен дом. За гробничния характер на храма свидетелства стенописната завеса от 1442 година в цялото храмово пространство, а също така сведенията от XIX век за съществуването на крипта, от която вероятно е саркофагът в екзонартиката с подписа на зографа Никола⁹. Освен това църквата е отличена сред останалите култови сгради под хълма Царевец върху малко възвишение, което напомня за традиционните гробнични могили. Нейната планировка не е обичайна за византийската практика, тъй като сградата е със значително отклонение от оста изток-запад и св. престол е обърнат към север в духа на тюркската владетелска традиция — срв. трона на кагана под Полярната звезда в Алтайския дворец и този в Плиска, а също

⁶ През XIX век хълмът Царевец е наречен Трапезица, спомен за това, че крепостта е била на византийския гарнизон на трапезитите, които пазят прохода. В тази връзка би могло да се допусне, че това е църквата, построена от цар Петър II с мощите на Гавриил Лесновски. Археологическите проучвания ще проверят тази хипотеза.

⁷ Търновска книжовна школа — Антология. София, 1996, 95—96.

⁸ Ebersolt, J. *Le grand palais de Constantinople et le livre des Cérémonies*. Paris, 1910, 183—185, 207, 208; Рънсиман, С. Падането на Константинопол. София, 1984, 157.

⁹ Попконстантинов, К. За два автографа от митрополитския храм „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търново. В: LAUREA. *In honorem Margaritae Vaklinova* (Книга I), 232—234.

и прабългарските погребения с глава на север. Но поводът за това обръщане е намерението южната фасада да бъде перпендикулярна на ритуалния път, който свързва храма с Патриаршията през Малката порта на Царевец. Върху южната фасада е бил изписан Страшният съд (запазен е фрагмента с червясалите глави от Адските мъки), някога зазидан в североизточния ъгъл на параклиса. Сцената е топос в християнската идеология още на св. княз Борис — срв. легендарното изписване на двореца от монаха Методий, вероятен брат на св. Кирил Философ. Цар Калоян също е приел върховенството на Римския папа, архитектурна визия за което е доминирането на Патриаршеската църква над двореца на Царевец. Българският владетел се е прекланял пред Великия съдия Христос и неговите Римски Първоапостоли, за да влезе през ниската южна врата на църквата. Композицията на Страшния съд вероятно е била свързана с коронацията, тъй като нейната рамка е червена, докато първоначалната живопис е с черна. Подобно рамкиране и писане с червена боя има в живописа от времето на управлението на цар Борил от 1211 година в църквата *Св. 40 Севастийски мъченици* (в дяконикона).

Предолтарното подкуполно пространство на църквата *Св. Петър и Павел* е отличено с двойка колони, по всяка вероятност пренесени от Преслав във връзка с коронацията на цар Калоян. От първите стенописи е запазен малък тънкослоен фрагмент под живописа от времето на Йоан II Асен в зазиданата през XV век северозападна подкуполна арка. Архаичното рамкиране с черна боя в духа на мозайките и фреските на гробницата в манастира *Хосиос Лукас* от началото на XI век би могло да се свърже с желанието да бъде наподобен Константиновият храм *Св. Апостоли*. Не случайно Патриарх Евтимий, както по-късно Вселенският патриарх в Константинопол, премества своя престол от Патриаршията във втория по значение за сакралната топография на столицата храм на Първоапостолите. Църквата *Св. Петър и Павел* в Търново е обновена като католикон на мъжки манастир от съпругата на цар Йоан II Асен унгарската принцеса Анна-Мария. По всяка вероятност това е станало във връзка със сватбата им към 1220 година. Тогава храмът е изписан отново в модния живописен стил на Комнините с униатски влияния в иконографската програма, подбрана на календарен принцип. В зазиданата подкуполна арка се идентифицират образи на мъченици с червено рамкиране, които Църквата чества в един ден: Самона, Гурий и дякон Авив, представен с характерната за римокатолическите свещеници тонзура. Царица Ана-Мария би трябвало да е погребана в храма на нейната ктитория през 1230 година. В югоизточната ниша на П-образната галерия вероятно е представена нейната покровителка Св. Богородица на трон —

върху възглавница на субпеданиум личат едната червена обувка и другата обвита с характерния за придворната художествена традиция син (в случая зелен) мафорий. Специалното отношение към Богородица е засвидетелствано във вече несъществуващото ктиторско изображение в люнетата над западния вход на притвора от 1442 година.

Църквата *Св. 40 Севастийски мъченици* в подножието на Царевец също е топос в царския ритуал. В Константинопол от едноименния храм до Великата църква преминавало литийното шествие на Цветница за възпоменаване влизането на Царя на царете Христос в Ерусалим¹⁰. В тази връзка търновската църква е построена край крепостната стена на Новия град (Асеновата махала) на стратегическото място при подстъпа за града по реката като гробница на пълководците и храм на войската. За молитвения дом на войните, замъчени в град Севастия, цар Калоян тържествено пренесъл през 1206 година мощите на св. Иларион, ръкоположен през 1134 г. за епископ на град Мъглен в Македония от Охридския архиепископ Евстатий¹¹. Светецът проповядвал православно учение на езичниците печенегите и еретиците богомили, павликяни и манихеи, които се опитали да го убият с камъни — срв. първомъченикът архидякон Стефан, топос в кралската идеология на Унгария и Сърбия. Край мощите на поборника в предолтарното пространство на църквата символично е погребан българският кан Омуртаг, който някога убил византийски епископ. Колоната на неговата преславна могила с втора паметна колона за завладяването на град Редесто в Източна Тракия от времето на баща му кан Крум, поддържа купола от изток. Кан Омуртаг е останал във византийската историография като мъчител на християните и неговото присъствие в българския храм има за образец римския аристократ Савел, който преследвал християни, но се разкайл и станал нов апостол Павел. Българските владетели са стълбове на Църквата, която ги предпазва от съгрешения — не случайно св. Иларион Мъгленски се възпоменава два дена след св. Иван Рилски (19.X), поучил благочестивия цар Петър.

Най-вероятно в църквата *Св. 40 Севастийски мъченици* цар Борил е провел през 1210 година събора срещу богомилите, приключил на празника на Севастийския епископ св. Власий (11.II). Синодикът постановил ежегодно честване заедно с Вселенските събори¹², което обяснява изпис-

¹⁰ Ebersolt, J. *Le grand palais...*, 187; Мирковић, Л. Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православие источне цркве. Београд, 1961, 140—141.

¹¹ Жития на светиите. София, 1991, 531—533.

¹² Божилов, Н., Ст. Кожухаров, Цит. съч., 111—112.

ването на храма през 1211/12 година. Посветителският надпис с червена боя е върху изписаната завеса в дяконикона. Този автографски модел не е характерен за византийската традиция и се среща единствено в Боянската църква, изписана след 1259 година от солунски зографи от района на град Сяр. Най-вероятно ателието е било поканено във връзка с унията, за да онагледат догматичните компромиси със Запада, усвоени в Солунското кралство на Бонифаций Монфератски — срв. споменатата тонзура на св. Самона и дидактичния календар в притвора на войнския храм. Цар Йоан II Асен построява манастира *Великата лавра* край църквата на Севастийските мъченици, която обновява с втора двойка колони от запад (същото е направил и в църквата *Св. Петър и Павел*), едната от които е с посвещението за победата му над император Теодор Комнин при Клокотница през 1230 година, както и вероятно с кулата-звънарница с охранителни функции при крепостната стена. Тогава храмът е бил отново изписан. Вероятно от това време са мраморните пана и „Видението на св. Йоан Златоуст“ в люнета над източния вход на притвора-кула, което би било топос във връзка с гробницата на цар Калоян, тъй като мощите на епископа на византийската столица са били положени в мавзолея на св. Константин Велики. Значителната по размери кула с изящен прозорец към реката напомня за донжоните в Западна Европа и дворците в Константинопол — напр. Влахерните и Буколеон, които са край крепостната стена с поглед към морето. Основата на една жилищна кула под стените на Царевец е свързана в народната памет с пленения латински император Балдуин Фландърски. Тя също е построена в укрепената и охранявана част край реката, където се намира кварталът на западните търговци (Френк хисар). Добре охраняваната монументална кула на *Великата лавра* в подножието на Царевец също се намира край работилниците на православните занаятчии и дюкяните на търговците.

Цар Калоян загинал на бойното поле, което дава основание да бъде погребан във войнския храм вместо в църквата *Св. Апостоли*. Археологическите проучвания локализираха неговото тяло под основите на зида на крайната източна арка в северната галерия на притвора, където обикновено се устройва параклис. Вкопаването под зида е атонска практика за представяне на мъртвия като основа-стълб на църквата, подобно на добрия християнин, който в молитвата си се уподобява на неподвижна колона — срв. зазидания крайъгълен камък Христос, образец за благочестивите му последователи. Идентификацията на неговия златен пръстен печат е оспорвана поради отсъствието на титулатурата и откриването на други подобни пръстени с имена, които не са на царе. Трябва да се припомни обаче, че тюркските владетели са познати под различни имена

във връзка с техния социален статус и в този контекст не е необходимо върху печатите за лична кореспонденция да се представя царското име и титла. Освен това пръстените имат идентификационна функция при Второто пришествие, когато всички ще отговарят с делата си равни пред Христос. Поменалната практика да не се отбелязва рангът е засвидетелствана в погребението на кан Кубрат с два златни пръстена - кръщелния идентификационен и печата с надпис на прабългарски език¹³. Владетелите от Второто царство също се вписват в тази практика. Така например името на брата на цар Георги Тертер, деспот Алдимир (тюрк. „желязната ръка“) е вписан в Боянския поменик като Куман войвода, т.е. титлата дукс/дука на императора, но баща му Витомир също не е отбелязал войводската си титла върху личния златен пръстен печат в погребението от църквата *Св. София*. Това, което текстът премълчава, е казано с изображението: Витомировият пръстен е отличен с орел, а Калояновият е с барс. Животното е символично за българите, както личи от съкровищата на братята Аспарух и Кубер¹⁴. Един оловен печат от Царевец с барс без надпис свидетелства, че за пастирите изображението може да бъде вместо текста. Така е и при несигнирания оловен печат на цар Симеон, представен като василевс, но в контекста на сакралната травестия с гердан. Споменът за родово-държавния ни символ е съхранен в китайската писмена култура с названието на България като Бао-тсалия „Барсова държава“.

В българската владетелска идеология дворецът на Царевец заема централно място. Той е построен на по-ниско място от църквата *Св. Спас* във връзка с върховенството на църковната власт над светската в римокатолическата традиция. Тронната зала е ситуирана на север в духа на тюркския обичай, според който владетелят се намира под Полярната звезда с поглед към богатствата на юга и отляво му е изгревът, а отдясно — залезът. Тази символика е отразена и при тронните апсиди в дворците на кан Омуртаг в Плиска и на цар Симеон в Преслав. Северното ориентиране на парадния вход на търновския дворец се свързва с възроденото царство, преминаването на харизматичния владетелски род от една епоха и територия към друга — срв. също северната ориентировка

¹³ Ждраков, З. За трите златни пръстена с монограм на кан Кубрат. — Старобългаристика XXIX (2005) 4, 84–94.

¹⁴ Ждраков, З., А. Делева, Към интерпретацията на съкровището от Надъ Сент Миклош — датиране на два таса (№ 9 и 10) с гръцки текст. — Старобългаристика XXIV (2000) 4, 53–73; Ждраков, З. Куберовото съкровище в контекста на хуно-българската традиция. В: Пътуванията в Средновековна България, Шумен, 2009.

на прабългарските погребения. Във връзка с родовата имперска традиция е и построеният от север на търновския дворец мраморен басейн с колони. Той възплъщава идеята за свещената столица на рода Суяб (тюрк. „устроена вода/войска“), пренесена от Западния тюркски каганат в Плиска, за което свидетелства седмолъчната звезда за освещаването на водоемите край Малкия дворец със символичния текст: **Ийи жубанъ еаял суяпс** — „Добро за жупана свещен владетел на държавата водоустроител/войскоустроител“. Върху ритуалния басейн е била построена през 1436 година Феруз джамия „на мястото на царската църква“ във връзка с трансгресията от християнство към ислям.

Западно от портала на двореца има кула, символично украсена в основите с фриз от странично положени римски надгробни плочи (три са запазени изцяло). Мраморните стели са специално подбрани във връзка с култа към предците патриции от конническото съсловие и са композирани с долната страна една към друга. Първата по ред плоча от фасадата на портала е с посвещение на латински език с името Сабин, което напомня за интерпретацията на римския генеалогичен мотив с открадването на сабинянките във връзка с небесния вълчи род и чуждите земни женимайки на тюрките. Топос от нея в българската владетелска ономастика е името на княз Сабин в Именника, вместо коректното Сивин (тюрк. Любен) — Великия жупан в България, според надписа върху сребърната му чаша. В контекста на култа към предците надгробната плоча вероятно представя гроба на кан Сабин и в тази връзка изображението на римския конник е заличено, тъй като са липсвали характерните български стремена и ботуши. Надгробният паметник е отличен сред останалите върху мраморен блок с многоредов надпис на гръцки език. Не случайно именно над него личи структурата на михраба на джамията. Стелата на Сабин е последвана от второ надгробие с посвещение на гръцки език на римски гражданин от конническото съсловие с титла патриций. Приоритетът на латинския език над гръцкия се забелязва и върху другите фасади на кулата. Редуването на латински и гръцки надписи отразява йерархическата представа за единната Христова империя в духа на кореспонденцията на цар Калоян, приел върховенството на римския папа като патриций от старото конническо съсловие, за да бъде коронясан за император. Можем да си представим удивлението на кардинал Лъв, когато е гледал надгробията на римските аристократи, третиран като споли върху фасадата на двореца — *вълкът кожата си мени, но не и нрава*.

Дворецът на Царевец възплъщава обновената родова държава, реновацио империи, в духа на традиционната хунска представа за световно

господство, носител на която е новото конническо съсловие на кумано-българската орда. Претенциите на вълчия Асенов род над Римската империя и нейната вълчица покровителка са онагледени с изтъкнатото патрицианство, инициатирано от Големият вълк кан Кубрат, за което са пренесени римски надгробия от близкия Никополис ад Иструм — главен град в провинцията на готите федерати. Федератската титла рих на Есперерих в Именника и Телерих предхожда по ранг императорската титла на кесар Тервел и е от значение за българската царска идеология. В тази връзка може да бъде интерпретирано търновското предание за генеалогически връзки със Слънчевия град на победата (Никополис), което разказва за една изгубена свиня и намерена опрасена сред тръните на хълма Царевец. Историята напомня за предсказанието на Еней, че ще се установи там, където се напълни трапезата (срв. народното тълкуване на името Трапезица), и това станало на Италийския бряг, където намерили една опрасена свиня. Римската, предопределена от съдбата, история се обновява с мистични топоси — напр. последният владетел на стария Рим носи името на троянския потомък и създател на града Ромул, както последният владетел на Новия Рим (Константинопол) е едноименник на св. Константин Велики. Борбата между християнския Запад и Изток за църковно и политическо надмощие дава основание на Асеновци да претендират Помазаната от бога Империя да се обнови като българска. Хълмистият Царевград Търнов е не само Новият Рим, но и Небесният Ерусалим, тъй като възпоменава тръните на Богородица Неопалима — къпина на планината Хорив и увенчаната Голгота, а Великата църква на царството *Възнесение Христово* напомня за спасението на Елеонската планина.